

Boterheksen (5): het melken van een bijl

Op Wangerooge neemt men, als een heks de melk van een koe of de room uit het vat heeft genomen, wat van de room, maakt daarmee op ieder van de vier standers van hun huisdeur een kruis in de vorm van een klaverblad en zegt: ‘Jüzü nâmen, du häst mîn bûter nîmin, breng dett uk ûider.’ Komt men thuis, dan is de boter er weer.¹ Scandinavische heksen schaden het boteren of stelen de melk door met een stok in het water van de bron te roeren op dezelfde wijze als de melk in het botervat.² Als in Ierland het boteren niet wil lukken, gaat men naar een scheidingsbeek (tussen twee dorpen), haalt een mondvol van het water, spuugt het op de grond onder het botervat en de boter komt zeker.³ In de parochie Fenagh (C° Leitrim) wilde het boteren bij iemand niet lukken en al de melk werd zuur. Een dorstige reiziger, die zo het verhaal hoort, biedt aan het te

¹ Mannhardt 1858, 25 naar Ehrentraut, *Friesisches Archiv*, 1854, II, 13f.

² Mannhardt 1858, 27 naar *Lex. myth.*, 953f. Vgl. *Malleus*.

³ Mannhardt 1858, 27f naar K.v.K., in: *Erin* 6 (1849) 445. Dit doet denken aan het advies, dat ouders van twee door betovering zieke kinderen in Amsterdam (naar Phil. van Zesen, *Beschreibung von Amsterdam*, 1644, 182) kregen, om eikenspanen te koken in onder een kruisbrug geschept water te koken: dan moest de heks komen. Ze deden het en de buurvrouw kwam op de binnenplaats schreeuwen: ‘Duivelsbanners!’ en hield niet op, zolang de pot op het vuur stond (waaruit bleek dat zij de schade deed onder invloed van de duivel) (Ter Laan 1981 I, 121). In Hongarije wordt gesproken over ‘gestolen water’, voor dageraad geschept bronwater, dat zonder een woord te zeggen door de herder naar de wei wordt gebracht om erin kruiden te koken, waarna de zieke koe ermee wordt ingesmeerd. De volgende ochtend wordt de koe gemolken en de melk gekookt en voortdurend gestoken met een groot mes, terwijl de kookster/melkster luid roept: ‘Ik nodig je uit voor gezouten brood!’ De buurvrouw komt bloedend uit vele snijwonden, smekend om vergeving; de koe is genezen (Degh 1995, 229f).

verhelpen. Hij stookt 's nachts een groot vuur en plaatst erin 9 ijzers. Als de ijzers heet zijn, horen ze een buurvrouw op de deuren en luiken bonken, terwijl ze roept de ijzers van het vuur te nemen, want ze branden haar. De reiziger roept dat ze eerst de boter moet brengen. De heks gaat tenslotte de boter halen, waarna de tangen uit het vuur worden gehaald en ze verlost is. Sindsdien hebben ze geen problemen meer met boteren.⁴ In een andere sage komt bij een huis waar gekarnd wordt een vrouw vragen om een glas water. Ze krijgt het en neemt bij het weggaan een handvol zout van een bord van de tafel, waar het klaarstaat om de boter te zouten, en laat in ieder koespoor een snufje zout vallen, terwijl ze een kreet uit. De mensen van dat huis zijn een jaar de boter kwijt. Om die terug te krijgen schakelen ze de lokale kenner van een *charm* in, die een houten snijplank (*trencher*) op een steen in de *dairy* legt en begint te karnen. Er komt geen boter. Hij doet het 3x en nog steeds niets, maar als hij de *dairy* betreedt, liggen er 3 kleine rollen boter van ongeveer een duim lengte op de snijplank. Die doet hij in de karn en dan komt er wel boter.⁵ In Zweden bracht een uit negenerlei gestolen 'weversknopen' samengevoegd melkvat, waarin men 3 bloeddruppels uit de linkervinger [-pink] liet stromen, na een toverspreuk melk in huis.⁶ Een heks uit Neustadt (N-Bohemen) zet het botervat op de *Wechsel* (*wo die Dielen zusammenstoßen*) en laat vanaf het plafond de melk van andermans koeien erin lopen.⁷ De Turkse heks betreedt met een melkkuip in de hand de stal, trekt het beenkleed van de rechtervoet af, rijdt op de staldeuren (vgl. *hagasuza*) en werpt het uitgetrokken deel van het beenkleed over het hoofd, kijkt erdoor [vgl. kijken door mouw van jas] en zegt: 'Voor de buurman Ali iets, voor mij alles!' De Franse heks zegt: '*Lait et beurre viens tout chez moi et rien chez mes voisins!*'⁸ Een Schotse boer kreeg geen melk en besloot te waken. Tegen middernacht, toen hij in slaap dreigde te vallen, zag hij door een spleet in de stal een bruine haas binnenkomen en van koe naar koe gaan. De volgende nacht schoot hij met een zilveren sixpence toen de haas wilde weggaan en trof haar poot, waarop het beest een grote kreet slaakte, een stroom melk uitbraakte en wegrende. De volgende dag ontmaskerde de boer een oude buurvrouw, die het sixpence-stuk in haar hand had zitten.⁹

In Engeland verzamelt men de dauw op de eerste meidag of met Pinksteren om daarmee het gezicht te wassen en zo een mooie teint te krijgen, iets waarover reeds Gervasius van Tilbury in 1211 bericht in zijn *Otia imperialia*.¹⁰ De *Morningpost* van 2 mei 1791 zegt over de gewoonte het

⁴ Duncan, in: *FL* 4, 181: 'Bewitched butter'.

⁵ Duncan, in: *FL* 7, 178: 'Bewitched butter' van John Ford, Kilcare townland, Kiltubbrid parish. It is usual to refuse a light, even for a pipe, or even to give away anything out of a house, where churning is going on. Een methode om de boter van de burens weg te nemen luidt: Leen hun karn op Mei Dag, werp een zilverstuk op de bodem van de karn en karn. Dan, bij het teruggeven van de karn, zal de eigenaar ervan het hele jaar geen boter hebben, die daarentegen zal gaan naar degene, die de karn geleend heeft. Tolley (2009, 188) schrijft over de oud-Noorse *hugr*. The conscious sending out of the *hug* occurs with witches, who do this to steal butter; the *hug* is clearly seen as somehow resident in this butter, since if it is cut in a particular way, it bleeds, and the witch may die. Sometimes the *hug* sent out by the witch is visible: if the butter will not churn, it is necessary to check around the churn for an animal, which if found has to be picked up with tongs and burned: it is the witch's *hugham* (ziel-lichaam, 2e lijf, double; vgl. het verbranden van de pad).

⁶ Eckstein, in: *HDA* VI, 304 naar Grimm, *Myth*, 2, 912 (Webknoten, zie mijn artikel 'Knopen').

⁷ Eckstein, in: *HDA* VI, 304 naar *ZföV*k. 1907, 132.

⁸ Eckstein, in: *HDA* VI, 305 naar Belovic, *Südslaven*, 264; Sébillot 3, 84.

⁹ Briggs 1977, 300f naar H. Henderson (School of Scottish Studies) van Jeannie Robertson.

¹⁰ Mannhardt 1858, 28: 'Plurimos quoque vidimus potentes, qui sancto die pentecostes cibum non sumerent, donec rorem de coelo (hemeldauw) hausissent vel super se descendisse sensissent, quod quandoque citius, quandoque tardius eveniebat.' Vgl. ID, 28: Pepys in zijn dagboek: 'My wife away down with Jane and W. Hewer to Woolwich in order to a little ayre and to lie there to night and to together (verzamelen) maydew to morrow-morning, which

gezicht in het bedauwde gras te baden om schoonheid te verkrijgen: ‘*Vain hope! No more in choral bands unite / her virgin votaries, and at early dawn / sacred to May and Loves mysterious rite / brush the light dew-drops from the spangled lawn.*’¹¹ In Edinburgh gaat men op meimorgen op Arthurs Seat om de dauw te verzamelen. *Deawbitter* (dewbeater) is iemand met grote voeten. In grote delen van Nederland verzamelt men zich in mei of op de ochtend van de eerste Pinksterdag ‘voor dag en dauw’ op het veld, soms met bloemen of loof bekranst en noemt dat *dauwtrappen*.¹² Om voor alle toverij beschermd te zijn, baadde men zich in Nedersaksen naakt in grasdauw op de ochtend van Walburgisdag.¹³ In Schotland meent men, dat dauw, die men op 1 mei ’s morgens verzamelt, de heksenmacht overdraagt op de verzamelaar en hem beschermt tegen de boze blik. Wie op deze dag op een veld gezien wordt, wordt vanaf dan gevreesd. Een boer zag op 1 Mei ’s morgens twee oude vrouwen een haartouw over een veld van hem slepen. Toen ze zagen dat ze ontdekt waren gingen ze er vandoor. De boer nam het touw, hing het thuis in zijn koestal op. Toen hij de koeien melk, werd iedere schotel in en om het huis vol en toch werden de uiers niet slapper. Geschrokken wierp de boer het touw in het vuur en toen pas hield de melk op met stromen.¹⁴

Volgens Zevenburgse heksenakten van 1673 verschenen toverkundige vrouwen voor zonsopgang *im bloßen Hemd und bloßen Haar und schöpften den Tau aus*.¹⁵

Bij de Slaven gaan de vrouwen in de zomer, vooral op St. Jansdag vóór zonsopgang op het korenveld, slepen achter zich uitgespreide linnendoeken over het zaad en verzamelen op deze wijze de dauw. Thuis wordt de doek uitgewrongen, de dauw in flesjes gedaan en onder de jeugd verdeeld, om mooie gezichten te krijgen. Dit gebruik is ook in Duitsland bekend. ‘Vanaf de volle maan in mei begint de juiste en gezonde en balsemachtige hemelsdauw te vallen (*welche etlich aus dem Paradiese herzurühren vermeynen*). Die moet men, als de nacht ervoor helder en stralend is geweest, in *subtilen Tüchern oder leinwand auffangen*, vooral op de goede kruiden en granen of tarwe, terwijl het nog in scheuten staat, dat men *die Tücher drüber herziehe und in irdene oder gläserne Gefäß außwinde, welche uber das Jahr zu behalten sind*. Deze dauw is ons lands manna, dat *in vielen Krankheiten sehr heilsam und zuträglich ist*.’¹⁶ Te Steinau verzamelde men de *Pfingsttau* op de pinksterwei, dronk die en waste zich ermee, omdat men die heilende werkzaamheid toeschreef. In Zweden en IJsland baadde men zich in de Johannisnacht in het dauw, *Ut morbi corporis miraculose sanentur* (opdat ziekten miraculeus werden genezen).¹⁷

Mrs. Turner has taught her is the only [thing in] the world to wash her face with.’ (Naar Brand, *Popular Antiquities*, III, 218).

¹¹ Mannhardt 1858, 28f (naar Brand, *Popular Antiquities*, III, 218) wijst op: Loveybound “the tears of old may-day”. In de nursery rhyme ‘the Milkmaid’s Fortune’ vraagt de heer: *Where are you going to, my pretty maid, / With your red rosy cheeks and your golden hair?* En het meisje antwoordt: *I’m going a-milking, sir, she said, / And it’s dabbling in the dew that makes the milkmaids fair* (Opie 1966, 156f met 6 coupletten, waarin de 2^e en 4^e regel constant zijn. Tenslotte blijkt: *My face is my fortune*, waarop de heer van trouwen afziet).

¹² Mannhardt 1858, 29 naar Chambers, in: *Edinburgh Journal*, april 1842 n°535; Ackermann, *Wiltshire glossary* in Kuhn, *Nordd. Sagen*, 512; Buddingh, *Verhandeling over het Westland*, 76, 78, 351. Ik heb zelf eens in Zuid-Holland aan dauwtrappen meegedaan. Het werd gehouden op Hemelvaartsdag. Ook wordt gesproken over ‘dauwslaan’ (ook: Harrebomée 1980, I, 122^a). Van Dale (1984, 562) meldt hierover: het inzamelen van dauw in de St. Jansnacht door het slaan met doeken, terwijl **dauwtrappen**: volksgebruik om op Hemelvaartsdag of 2de pinksterdag of de eerste zondag in mei vroeg naar buiten te gaan en zich daar te ontspannen (= wandelen).

¹³ Teirlinck 1930, 356 naar Wuttke n°23.

¹⁴ Agricola 1967, 94 n°128 naar Napier, 170.

¹⁵ Mannhardt 1858, 29 naar Müller, *Hexenglaube in Siebenbirgen*, 59.

¹⁶ Mannhardt 1858, 29 naar Hanus, *Slav. Mythol.*, 284; ID., 30 naar Schnurr, *Calendarium oeconomicum*, 174f, bij Praetorius, *Blockesb.*, 559.

¹⁷ Mannhardt 1858, 30 naar Lyncker, *Hessische Sagen*, 248 n°329; *Lex. myth.*, 672, vgl. 1088. Ook in Engeland.

Gräter stelt: ‘*Der Mayenthau ist grindichten schabichten Leuten gesund, wenn sie sich frühe nackend innen weltzen, oder sonsten damit waschen und bestreichen.*’ De *Rossmucken* (zomersproeten) gaan over, als men ze in de maand mei wast met roggedauw of het gezicht wrijft met vóór zonsopgang geplukte (dus bedauwde) meibloemen of op Walburgis vóór zonsopgang zijn gezicht met dauw wast. De namen van zomersproeten als *Rossmucken* (paardenvliegen) en *Sommervögel* bewijzen, aldus Mannhardt, dat ze als boze elven worden gedacht, die bij mensen in de gedaante van insecten ziekten veroorzaken. De zomersproeten zouden van de koekoek komen, die de vader van de elfinsecten is.¹⁸ Ook bij veeziekten wordt walburgisdauw gebruikt.¹⁹ In Normandië baadt men op St. Jansdag in dauw om tegen huidziekten (schurft) beschermd te zijn, in Bretagne in bedauwde havervelden tegen de koorts, evenals in de Pyreneeën.²⁰ Al in het oude Athene gingen meisjes onder de volle maan tijdens midzomer er op uit om dauw te verzamelen voor heilige doeleinden. Het festival heette *Hersephoria* oftewel ‘dauwinzameling’.²¹ De maan wordt gezien als de bron van de dauw, die de weiden verfrist. Maar heksen zijn in staat, aldus Apuleius, om de maan ertoe te brengen om een giftige dauw te druppelen. Erichtho, de Thessalische heks van Lucanus’ zesde boek van de *Pharsalia*, gebruikt het ‘gif van de maan’ in haar rite ter belevendiging van een lijk. Ook Medea gebruikt in haar heksenketel rijm, d.w.z. bevroren dauw, verzameld onder de volle maan.²² Giftige dauw komt voor in het afscheidslied van Mozes, waarin honingdauw wordt genoemd onder de plagen, waarmee Jahweh het volk zal slaan (Deut. 28:22). Dit is een schimmelafscheiding van bladluizen, die in de zomer sommige planten overdekt, of op grasachtige planten, zoals rogge, veroorzaakt door een schimmel.²³ Hierbij past een notitie uit het notitieboek van de Dominicaanse inquisiteur Anselm van Alessandria, werkzaam in Italië en geschreven vanaf 1266 met betrekking tot het ontstaan van de Katharen. Over een van hun bisschoppen in Lombardije, Nazarius, schrijft hij, dat deze gelooft, dat de duivel de zon schiep van Adams kroon, d.w.z. van een deel ervan, en van een ander deel maakte hij de maan; van de kroon van Eva maakte hij de maan en de sterren en de vijf sterren die niet in het firmament zijn [d.i. de planeten]. Van een ander deel [van Eva’s kroon] maakte de duivel de troon, waarop Satan zit in de besterde hemel en van waar hij over de hele wereld hierbeneden heerst, met uitzondering van de goede zielen. En hij gelooft dat al de andere sterren gemaakt zijn van stenen. [...] Ook zegt Nazarius dat de zon en de maan bezielde wezens zijn, dat ze iedere maand copuleren en hij beweert dat dauw en honing van de wellustigheid van de zon en de maan komen; vanwaar zijn weigering om honing te eten.²⁴

¹⁸ Mannhardt 1858, 31f naar Gräter, *Idunna und Hermode*, 1812 n°29; Meier, *Schwäbische Sagen*, 599 n°405; Panzer, *Beitrag I*, 259; *Zs.f.d.Myth.* III, 273, 246.

¹⁹ Mannhardt 1858, 32 met een spreuk: ‘Jetzt wasch’ ich meine hände in walberntau, / Das gilt fürs gah, fürs blah, fürs unflat. *Blah* zijn blaren, *Gah* (jicht, spit) is een ook *Geschoss* of *Schlag* genaamde ziekte. (Panzer, *Beitrag II*, 301).

²⁰ Mannhardt 1858, 32 naar De Nore, *Coutumes, mythes et traditions*, 202, 231, 127. De Synode van Ferrara uit 1612 verbood: ‘Prohibemus ac vetamus, ne quis ea nocte, quae diem S. Johannis Baptistae nativitatis sacrum praeit filices filicumve semina colligat, herbas cujusvis generis legat, succidat, evellat, earumque vel aliarum semina terrae mandet neve *pannos linneos* aut *laneos* nocturno aëri aut *rori excipiendo* exponat, inani superstitione ductus fore, ut *tineae* aliave *animalcula* ea ne attingant aut corrodant.’ (ID., 32f.)

²¹ Graves 1977, §25.4.

²² *Golden Ass*, 28; Andrews 1975, 155.

²³ Van Dale 1984, 1111 met de opmerking: ook voor metaaldauw (niet in Wb); ook fig[uurlijk].

²⁴ Wakefield & Evans 1991, 363, die voor deze ideeën van Nazarius wijzen op invloed van het apocriefe *Secret Supper*, ook bekend als *Secreticum hereticorum* en *Interrogatio Johannis*, eveneens opgenomen (§56B; ±1190), waarin Satan echter een kroon van de engel, die over de lucht heerste, nam en van de helft zijn troon maakte; en hij nam van de engel, die over het water heerste, een kroon en maakte van de helft het licht van de maan en van de andere helft het licht van de dag. Van edelstenen maakte hij vuur, en van vuur maakte hij heel het leger van de hemel

Uit de heksenakten diept Mannhardt op, dat sommige heksen een bijl in de deurpost slaan en uit de bijlsteel (*Axthelm*) melken, zie de afbeelding in Geiler von Keyserspergs *Die Emeis* uit 1517²⁵, die erover een preek (*wie daß die Hexen Milch aus einem Axthelm melken*) hield op de vrijdag na midvasten in 1508: *Also ist es mit den küen auch: die milch ist ein leiplich ding, und wie gesagt ist, so mag der teuffel ein ieglich leiplich ding, wan es im got verhengt, tragen von einem ort an das ander* (zoals hij ook de heksen draagt, waarheen zij willen gaan). *Also der milch in einer ku thut er auch also, die mag er aus ir nemen, aus irem leib ziehen und an ander ort tragen, wan er das zeichen sicht der hexen; und wan die hexin went, sie melckt ein axthelm, so kan der teuffel in kurtzer zeit milch dar bringen, und sie ingiesen in ir geschir, und sicht man in nit, und so wenet dy hexin, sie lauff aus der saul oder ausz der axthelm.*²⁶

Anhorn schrijft hierover: *Es geschieht vielmahlen, daß die sonst milchreichen Kühe keine Milch geben, welches daher kommt, weilen die Hexen sich offtmahlen an ein gewissen Ort zu setzen pflegen, da sie ein Messer, Gabel oder ander Instrument mit zauberischen Worten und Zeremonien in eine Wand oder Saul stecken, einen Milchkübel zwischen die Bein nehmen, ihrem teufelischen Buhlen eine Kuh, die sie melken sollen... Ihr Messer oder Gabel gibt die Milch nicht, sondern der Teufel selbst milcht die von der Hexe benannte Kuh, und trägt ihnen die Milch eben auf die Weis durch die Luft, wie jene vestalische Nunn Wasser in einem Sieb aus der Tyber geholet und in das Capitolum getragen hat.*²⁷

---

en de sterren, en van hen maakte hij engelen, zijn dienende geesten, volgens het plan van de Meest Hoge Regeerder. Hij maakte ook donder, regen, hagel, en sneeuw, en stelde erover zijn dienende engelen aan. (ID., 460; Niets over de zon, maan, dauw en de honing!) Anselm zegt verderop (ID., 365): 'they believe ... that it is the devil who produces rain, snow, thunder, storms, and the violence of the wind.' Vgl. Johns in *Fabula* 46 (2005), 276: Satan, in this Bogomil *Book of St. John (Liber S. Joannis apocryphus, or Interrogatio Joannis)*, is cast down from heaven. He incites other angels to turn against God, and, among other feats, creates the light of the moon and the light of day from the crown of the angel of the waters. He also creates thunder, rain, hail, and snow (naar Ivanov 1970, 77; Dragomanov 1894, 7f; 1961, 75-77; Radchenko 1910, 77).

²⁵ Zie Rünzig 1930, 14; Mannhardt 1858, 34: 'Wie das die Hexen Milch aus einem Axthelm melken'. Op de afbeelding, beschreven door Mannhardt 1858, 34 nt. 1, 'fallen aus einer Wetterwolke Hagelsteine herab'. Dit is omdat de heks naast het melken uit de bijl ook 'onweer aan het koken' is in een pot, die achter de deurpost staat (im Vordergrund vor einer Haustüre prasselt ein gewaltiges Feuer aus einem Kessel oder Topfe empor: beter: op een vuur staat een pot te koken, waaruit enorme walmen opstijgen in de richting van het onweer).

²⁶ Hansen 1901, 288: Zo is het ook met de koeien; de melk is een lieflijk ding en zoals gezegd, de duivel kan ieder lieflijk ding, wanneer God het hem toestaat, van de ene plek naar de andere dragen. Dus de melk in een koe doet hij ook zo, die kan hij eruit halen, uit haar lijf trekken en naar een andere plek dragen, wanneer hij het teken ziet van de heks; en wanneer de heksin meent, dat ze de bijlsteel melkt, zo kan de duivel in korte tijd melk daarheen brengen en die ingieten in haar vaatwerk, en men ziet hem niet en zo meent de heksin, dat ze (de melk) uit de zuil (deurpost) of uit de bijlsteel loopt. Hierna gaat hij in op de vraag: *wan einem ein kue also versigt und umb die milch kumt, mag man nit dem fyhe zuo hilff kummen, oder wamit wer im zehilff zu kummen?* Aangezien dat meerdere oorzaken kan hebben, zoals het eten van melkverdrijvende kruiden, zijn er meer antwoorden; *zu dem fierden [ten vierde:], so werden sie auch etwan verzaubert, daz der teuffel die milch hinweg tregt, wa man da den zauber on zuber möcht vertreiben, und man sich huot vor den puncten, die ich zu dem nechsten erzalt hab, das wer recht. Darumb ist erfahren und ist funden worden, das ein frum erber mensch ist gangen zu einer semlichen kue, die versigen waz, und hat gebetet driü Pater noster und driü Ave Maria und das zeichen des creutzes über sie gemacht, und ist ir die milch wider kummen.* (ID., 289). In de tekst boven wordt ook de saul genoemd, waaruit gemolken wordt, waarover Eckstein (*HDA* VI, 501): Die Milch melken die Hexen aus einem Balken (Torsäule). So schreibt Bebel an den Probst von Backnang: *demon potest recipere de ubere unius vaccae et occulte applicare ad extrema statuæ et sic facere apparentiam ac si per statuam vel manubrium securis mulgeretur* (Hansen 1901, 261 n°17ff; *Urquell* 3, 292; Mannhardt 1858, 35). [Zie de zuil met erin een bijl en een tap op de afbeelding bij Vintler, *Buch der Tugend*, 306.]

In de Büdinger heksenprocesakten is dit terug te vinden: ‘1562 *nimmt eine hexe nachdem sie das kraut grosußgen in wein genoßen ein axthelm, dasselb hab sie inn jres buken namen getzogen, do sey außßer dem axthelm milch von der khue, uff welche sie damals jre sin vnd gedancken geschlagen, kommen.*’ En in 1586 werd een vrouw beschuldigd: ‘*sie solle ein karsthelm jn die wand im khuestall schlagen vnd daraus jn des teuffels namen deren leutt khuen, auff welche sie ihre gedanken habe, melken.*’²⁸ (Mannhardt merkt op, dat in de heksenprocesakten de duivel soms de heks beveelt een koe te melken en dan zelf de melk opdrinkt: ‘*Er hätte aus dem Melkstotze gesoffen.*’²⁹)

Een vrouw werd *vor eine giebelmelkersche gescholten, gleich als könnte sie im giebel sitzen und milch aus dem balken melken* (AR Re 1614/15). De belediger moet 2 rijksdaalders boete betalen. Hier moet men aan de voorstelling denken, dat de heks uit de greep van een in de deurpost geslagen bijl melk kon melken (verwijzend naar de afbeelding bij Geyler von Kaysersberg uit 1517). Andere beschuldigingen zijn eerder onduidelijk, maar het duidt vast op botertover, wanneer iemand tegen een vrouw zegt, *efft se ehme dat gördel nicht lehren wolde, welches se in der karn [= Butterfaß] plege tho hengen, wenn se botterde* (AR St 1631/32). Heel direct is de beschuldiging: *Du heffst de botter, und ich hebbe de koye* (AR St 1620/21). Vergelijk ook de beschuldiging van verrijking: Een vrouw werd voor *Töwersche* uitgescholden met de aantijging *was sie hette, das wäre durch zeuberei zuwegen gebracht* (AR Re 1618).³⁰

In 1650 bekende de Noorse Karen Thorsdatter, dat ze op de leeftijd van 26 in dienst was getreden van een man, die zichzelf Lucifer noemde. Hij leerde haar hoe ze melk moest stelen door middel van tover (d.w.z. door een mes in de muur te steken [en dat te melken]) en schade aan haar eigen koeien te voorkomen. Nog in 1730 beschuldigde de 13-jarige Noorse Siri Jørgensdatter haar grootmoeder van hekserij en ze dat ze haar een mes in de muur had zien steken, er drie bandjes aanbinden, die de duivel haar had gegeven, en ieder koe in het district melken, die ze wilde.³¹

De boter van de heksen is niet echt: In een Saksische sage van rond 1650 beproeft een soldaat de boter van een boterheks, doordat hij die op een mes met 3 kruizen (zie het Driekruizenmes) spietst: de boter wordt tot koeienvlaai. Überhaupt wordt heksenboter door Drievuldigheidswas, de inwerking van God, het kruisteken of aansnijden in Gods naam tot paarden- of koeiendrek.³² Een soort paddenstoel (letterlijk ‘stoel voor padden’) heet in Engeland *Fairybutter* (elfenboter), bij de Friezen *Traalbuter* (Trollboter), in het Saterland *Hexenbuter*. Een bepaalde houtzwam heet bij de Eiland-Zweden op Worms *Trullsmêr* (heksenboter) of *Trullskîd* (heksenschijf) en heksen zouden die bij hun nachtelijk bezoek op de wanden van stallen achterlaten. In Duitse heksenprocessen is *Hexenbuter* een vooral in de kooltuinen te vinden zwam; deze zou zijn uitgespuugd door kinderen, die meegegeten hadden op het heksenmaal.³³ Teirlinck citeert hiervoor Balthasar Bekkers *Betoverde Wereld*: ‘*Wanneer de Hexen op geiten na Blokula (de Zweedse variant van de Blocksberg) reden, en vele kinders met sich hadden, zo stakense ene*

²⁷ Eckstein, in: *HDA VI*, 300 naar Anhorn, *Magiologia*, 746. Over het melken uit een stok: Eckstein, in: *HDA VI*, 304: Die Hexe zu Mauternach befestigte zwei kleine Stöcke im Kamin. Die Hexe von Berburg, die später verbrannt wurde, ritt auf einem schwarzen Bock durch die Ställe und raubte den Kühen die Milch; sie molk an einem driebeinigen Kuhstuhl der Kuh des Geistlichen die Milch aus.

²⁸ Mannhardt 1858, 35 naar Crecelius, in: *Zs.f.d.Myth.* II, 72.

²⁹ Mannhardt 1858, 36, overgenomen door Eckstein, in: *HDA VI*, 300 (sauft den Melkstotzen aus).

³⁰ Karl-S. Kramer, in: Degn e.a. 1983, 225f.

³¹ Robbins 1965, 361; 289.

³² Eckstein, in: *HDA I*, 1730 (n. 94: Meiche, *Sagen*, 484, 692, etc.; n. 90: Leoprechting, 10; n. 91-93: Kühnau 3, 46; 3, 81; 3, 79, 1436, etc.).

³³ Mannhardt 1858, 54f; zie Riegler 1921, 143: *Trullsmêr*, een houtzwam (*mucor unctuosus flavus*).

spies achter in de geit, daer op sy alle plaats hadden om te sitten. Op deze vergadering vraten de Heksen zich soms zoo vol, dat ze, in 't naarhuiskeeren, het gevreten uitspuwden, *welk uitspuwsel in de Kooltuinen gevonden wort, hebbende eene aura verwe* (klaar wordt hier *Fuligo septica Gm.* bedoeld) *en word daer ordinaris Hexboter genaamd!*' En uit Westerhoff citeert hij: 'In den regel werd, bij het verhooren der Heksen, door haar de verklaring afgelegd, dat ze twee Geesten hadden, Draken of Kaboutermannetjes genaamd, die haar in de gedaante van een Raaf of van een Kat, boter, kaas, hammen, Koorn, melk en andere levensmiddelen, bij hare nachtelijke dans- en slempfeesten, aanbragten en dat zij daarvan soms zoo overvoed wierden, dat zij, op hare terugreis door de lucht, misselijk wordende, deze genotene spijzen weder uitbraakten en welk uitbraaksel de zoogenaamde *Heksenboter* zoude daarstellen.' Maar volgens Dijkstra stalen de heksen de boter uit de betoverde karn en wierpen hem weg of verloren hem.³⁴ Teenstra heeft een ander idee over heksenboter: de heksen spugen tijdens de rit door de lucht witte fluimen op bomen en planten, maar vooral op heggen van hagedoorn, welk wit schuim door anderen ook *koekkoekspog* genoemd wordt, waarin zich de *spogluis (Cercobis Spumaria)* verbergt; maar wanneer dit *Heksenpog* purperkleurig is, noemt men dit *Hexboter*. Uit dit taaie speeksel der *Rijderessen* komen zesbenige, later ook gevleugelde insecten, hier ten lande *Bremsters* [= brems, bremze] genaamd, welke bonte vlieg als een gevleugelde duivel een verschrikkelijke plaag voor het vee en de paarden is.³⁵

In Belgisch Limburg heten diverse paddenstoelen *Heksekees* oftewel 'heksenkaas'. Ze verschijnen op plekken waar de heksen 's nachts gedanst hebben, vooral in de weiden, waar ze een *Heksenkring* hebben gemaakt. *Heksenmelk*, in het Duits *Hexenmilch* is een naam voor sommige of alle Wolfsmelksoorten (*Euphorbia*), in de Elzas heet de (stinkende) Gouwe (*Chelidonium majus L.*) *Hexenmilch*, in Engeland *Devil's milk*.³⁶ Dit kan ook gebruikt worden voor anti-magische doeleinden. Meester Maarten Baardman geeft het recept als de melk niet wil boteren: maak pannenkoekbeslag en doe er een blaadje hanenklaauw [? Hanenpoot (*Echinochloa crusgalli L.*) of Hanenvoet (Ranoncel)], een worteltje van de stinkende gouwe (*Chelidonium majus L.*) of wat heksenmelk (*Euphorbia esula L.*) door. Toen de vrouw van dit beslag een pannenkoek bakte, werd de heks, die de koe betoverd had, gedwongen de woning binnen te komen; ze kwam echter in de gedaante van een zwarte kat. De vrouw gooide de kat de gloeiend hete pannenkoek op de kop, waarna werd nagespeurd welke buur[vrouw] een verbrand hoofd had.³⁷ Eenvoudig lag de kwestie bij een boer in het Zwitserse Balzers, bij wie het boteren niet wilde lukken. Hij nam toevallig een strohalm, die op tafel lag, en stak die in een kaarsvlam; toen lukte ineens het boteren en de volgende dag kwam de dochter van de buurvrouw en vroeg om wat

³⁴ Teirlinck 1930, 36f. In Frankrijk noemt men de *Nostok (Nostoch commune Vaucher) Beurre magique* (toverboter). De *Nostok* is een soort geleachtige aardwier, die bij regen opzwellt en dan zichtbaar wordt en als groenige boter uit de lucht lijkt te zijn gevallen. (Becker IV, 251ff; Westerhoff, 28; Dijkstra II, 173). In de VS wordt *Heksenboter Dog vomit slime mould* genoemd (niet in Wb). Volgens Ter Laan (1949, 142) is *heksenboter* een op weke boter gelijkende substantie, die dikwijls in moestuinen gevonden wordt. Volgens het oude volksgeloof kregen de heksen bij hun nachtelijke feesten zoveel boter, kaas, ham, melk, enz., dat zij op de terugreis door de lucht misselijk werden; hun uitbraaksel is deze heksenboter. In Denemarken acht men deze boter schadelijk voor het vee: '... berührt ein Tier eine Stelle, wo Elfen hingespien haben, so wird es von einer bösen Seuche befallen' (naar Keightley, 157, vert. Th. Wolff). Westerhoff zegt, dat de heksenboter een houtzwam is. Waling Dijkstra (II, 173) spreekt van een slijmzwam (*spumaria*), die zich in het gras zeer snel ontwikkelt.

³⁵ Teenstra 1846, 64f naar B. Bekker, *Bet. Wereld*, IV, B, p. 254; Van Dale 1984, 446: bloedzuigende vliegen.

³⁶ Teirlinck 1930, 35-38; ID. 1924, 99.

³⁷ Ds. O.G. Heldring (geb. te Zevenaar), in: *Geldersche Volksalmanak*, 1872 (in: Tinneveld 1976, 119).

boter voor haar moeder, want die had gisteren haar vinger verbrand (dit is een smoes: ze heeft haar voeten verbrand en kan niet lopen, anders was ze zelf wel gekomen).³⁸

In Zweden noemt men bruinige en gelige aantastingen van graan en bloemen *Trollsmör* (Trollenboter) of *Bara*. Woudgeesten of heksen (*Trollkäringar*) zouden die uitstrooien. Men neemt negenerlei hout, steekt deze brandstapel aan en gooit het *Trollsmör* erin, dan moet de *Trollkäringar*, die men verdenkt, zich openbaren. Dezelfde namen *Trollsmör* en *Bäresmör* worden gegeven aan de houtzwam (*aethalium flavum*), die voor hetzelfde doel en op dezelfde wijze wordt gebruikt. Die naam *Bäresmör* komt van een mythisch wezen Bära, Bjära, Bare, een alruin ('bosgeest, kobold'), die voor zijn bezitter melk, boter en andere levensmiddelen in huis brengt. Men zegt ertegen: '*Smör och ost skall du mig bringa, / ach därför (skall jag) i helvetet brinna* (Boter en kaas zal je me brengen, / en daarvoor (zal ik) in de hel branden)'. De Finnen hebben dit, aldus Mannhardt, zich baserend op Castrén, van de Zweden overgenomen. Zij noemen de geest Para en zeggen tegen hem: 'Breng boter, breng melk hierheen, / Breng boter, Bergmoeder', etc. Ook hier wordt gezegd, dat Para de melk van vreemde koeien neemt en naar het huis van zijn bazin brengt. De houtzwam heet op zijn Fins *Paranvoita*, d.w.z. 'Para's boter'. Deze pleegt men te verbranden en met een zweep te geselen, omdat dan de bazin/heks medelijden krijgt en langskomt om voor haar hulpgeest om genade te bidden.³⁹ Aan de kusten van Rusland is *Trullsmêr* (Est. *nõia-woi[d]*) een zalf van 'Eibisch'-bladeren (*althea officinalis*: Witte Maluwe [= malve] of Heemst⁴⁰), die aangewend werd om ermee door toverij verlamde leden te bestrijken.⁴¹ Hendric Palinc, die in 1539 in Gent werd berecht, verklaarde over *Tcruce met douckenen ghewonden*, dat daarin *aller[h]ande cruden ende zaet* zaten, die dienden om lieden te helpen, *die heurlieder botere of zuuele [zuivel] verloren hebben, te legghene onder den zaenpot [roompot] ende ooc der keerne [karn] als men gaet kernen*. (De kruiden zijn *lancea Christi, verbena fugademonea of sint jans cruyt, bijuoet* en ruit.) Hij weet *hoe men zijn zuuel behant [behoudt]: dat es met crude onder de kerne te legghene ende weet wel dat men varentzaet garen ende plucken moet vp sent jans auent want anders gheen cracht hebben en zauwe ende zeeght dat zelue zaet goet es jeghen quetsuere ende sent jan was de eerste man die tzelve zaet noynt⁴² creegh zo hij depositant tzelve beuint bij scriftuere ende men neemt ooc de wortele vanden varent ende drie zo viere zaykens ende men maect daer af een bolleken ende dat heet men ende al waere een man lazarus [melaats] diet hate zaude ghenesen...⁴³*

³⁸ Tobler 1911, 45 naar Vonbun, *Beiträge ... Churrhätien*, 1862, 82 (HDA I, 1746, waar voor de strohalm als veranderingsvorm van de alp en heks verwezen wordt naar Kühnau, Sagen, 3, 109, 115, 121, 124-5, 127-8).

³⁹ Mannhardt 1858, 55f; het vuur met takken geselen komt ook in Zweden voor. In Hongarije moet men als de koe behekst is, een stuk ijzer roodgloeiend maken, op de drempel van de stal leggen en dan erop slaan. Hoe harder het ijzer geslagen wordt, des te eerder komt degene, die de schade veroorzaakte (Degh 1969, 129).

⁴⁰ Teirlinck 1930, 321: 'Om allen schadelijken magischen invloed tegen te werken gebruikte men, in Deutschland, eene zalf gemaakt met Heemstbladeren (naar This[elton Dyer], 69).'

⁴¹ Mannhardt 1858, 56 naar *Eibofolke* I, 222. Hij verwijst naar het *Drachenschmalz* (Panzer I, 269, 204). Is dit te vergelijken met *tijgerbalsem*, dat naar de naam van tijgers is gemaakt? Mannhardt gaat ook nog in op de *boterbloem* (*ranunculus acris*), *Butterblume*, Zweeds *smörört*, *smörblomma* en andere planten met 'boter' in de naam (*smörfänga*, *mjölkblomma*, *smöre* (huislook) en *smöreboök*, die op het dak worden gestoken tegen bliksem. Ter Laan (1949, 156) merkt over huislook (*sempervivum tectorum*) op: ook *donderbaard* genaamd; wordt op het dak gekweekt: bewaart het huis voor bliksem en ander onheil en de bewoners voor kiespijn.

⁴² Verdam 386b: *noynt*, zie 'nooit'. *Nooit* 3. In bepaalde zinnen hetzelfde als *ooit*.

⁴³ Naar *Volkskunde* 9, 134f (excerpten uit het verslag van het proces): *Seeght dat hij anders niet en weet dan hij ghezeit heeft ende al tghuendt dies hij ghedaen heeft es met cruude ghenaeft verbena lancea cristi ruute ghewijden palleme en bijuoet dwelck men leit onder de kerne daermede men tzuuel krijght...* (ID., 136).

Duivelsboter is in Zweden de naam van sommige Kampernoeliën, giftige natuurlijk! Maar in Turnhout duidt men al de zwammen (die van het geslacht *Coprinus* b.v.) met *Duveltjesboter* aan, omdat ze, na weinige dagen levens, als boter wegsmelten en in een vuil zwart en stinkend vocht worden vervormd.⁴⁴

Dr. Pommers methode om de melk van een behekste koe terug te krijgen, die Luther in zijn *Tafelgesprekken* aanbeveelt, is ‘massiv’ (grof): Toen van zijn koeien de melk gestolen werd, trok hij fluks de broek naar beneden en *brocket dem Teufel eine Wächter in einen Asch voller Milch* (brokkelde een ‘wachter’: drol, die lag te wachten?) en roerde het om en zei: ‘*Nun fret Teufel!* (Nu vreet, duivel)’⁴⁵ Ook elders is de methode om de verhekste melk door mensenschijt te onttoveren bekend. In Egerland moet men doodsbeenderen, mensenstront en melk [van de behekste koe] koken en boven het vuur hangen. Een Luxemburgse herder raadt aan: Mensenstront in de pot en daarin de eerste melk melken. In het Simmental moet men op drieërlei hout haar, stront en melk [van de behekste koe] verbranden. Wanneer in Stabar een betoverde koe bloedige melk geeft, moet men de heks met pis en wijwater besprenkelen en met koeienstront bewerpen. In Pruisen wordt de behekste koe met gekruiste tietten gemolken, de melk wordt, met koemest vermengd, de koe ingegeven. In Tirol en bij de Duits-Amerikanen giet men de [behekste] melk in de beerput (Abort).⁴⁶

De menselijke uitwerpselen (stront of drek genaamd) bevatten levenskracht (naar het oude volksgeloof, aldus Ter Laan) en werden in de volksgeneeskunst aangewend. Daarmee werden wratten verwijderd. In 1696 verscheen in Duitsland van Chr. Franz Paullini de *Dreck-Apotheke*, oftewel ‘wie mit Kot und Urin die schwerste, giftigste Krankheiten und bezauberte Schäden curieret werden’.⁴⁷ In drek heeft *generatio aequivoca* plaats, d.w.z. ongeslachtelijke voortplanting, wat vroeger door de wetenschap en nu nog door het volk wordt aangenomen. Zo gelooft men stellig, dat luizen uit vuil ontstaan en dat padden uit de vochtigheid van de grond voortkomen.⁴⁸

---

⁴⁴ Teirlinck 1924, 98 naar Paque, *VI. Volksn.*

⁴⁵ Eckstein in: *HDA VI*, 348 naar Klingner, *Luther*, 77.

⁴⁶ Eckstein in: *HDA VI*, 348 naar *Egerland* 9, 18; Gredt, *Luxemburg*, 481 n°253; Zahler, *Simmental*, 44; *Anthropophyteia* 10, 76ff; Seligmann 1, 302f; *Alpenburg*, 264; Fogel 170 n°813.

⁴⁷ Laan 1949, 78f: De titel vermeldt, dat het boek *neu-vermehrht* is, dus er was ook al een vroegere uitgave. Tot de *drek-apotheek* behoort ook de paardenmest, die goed is tegen keelontsteking. Het middel heet op zijn Frans *sirup de St. Luther*, stroop van de H. Luther; deze zou gezegd hebben bij de genezing van een geval van pleuritis: *mich wundert, dass Gott so hohe Arzney in den Dreck gesteckt hat* (Langelier, 97).

⁴⁸ Laan 1949, 79 & 111.